

Joanna Ostouch-Kamińska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Przełom, przejścia, przesunięcia. Rodzina w procesie zmian

The turn, transitions, shifts A family in the process of changes

ABSTRACT: Today we can observe the dynamic changes in a family which appear as a result of economic, cultural and social changes. They are reflected both in the functioning of contemporary families and ways of performing family roles, in the ways of presenting a family and changes inside it and around it, as well as in the ways of exploration of the issues relating to the family. In the article it is shown a turn in contemporary research on a family accompanied by transitions (eg. in the way of recognizing a family) and shifts (eg. in the axionormative sphere), situated in the context of contemporary world's transformations as a source of different approaches in research on a family, and it is made the analysis of its specificity by characterization of current trends of research on a family.

KEYWORDS: A family, family relations, changes of a family, social change, qualitative research on a family.

STRESZCZENIE: Współcześnie obserwuje się dynamiczne zmiany w rodzinie, które pojawiają się na skutek przemian ekonomicznych, kulturowych i społecznych. Znajdują one odzwierciedlenie zarówno w funkcjonowaniu współczesnych rodzin i sposobach pełnienia ról rodzinnych, w przedstawianiu rodziny oraz zmian w niej i wokół niej zachodzących, i w sposobach eksploracji problematyki dotyczącej rodziny. W artykule ukazano przełom we współczesnych badaniach nad rodziną wraz z towarzyszącymi mu przejściami (np. ujmowanie rodziny) oraz przesunięciami (np. w sferze aksjonormatywnej), osadzony w kontekście przemian współczesnego świata jako źródła różnego podejścia w badaniach nad rodziną, a także dokonano analizy jego specyfiki, charakteryzując obecne tendencje badawcze.

SŁOWA KLUCZOWE: Rodzina, relacje rodzinne, przemiany rodziny, zmiana społeczna, jakościowe badania rodziny.

Wprowadzenie

Celem artykułu jest ukazanie kontekstu przełomu we współczesnych badaniach nad rodziną, poprzez skupienie uwagi na dominujących wzorach badań, w których rodzina albo jest przedmiotem obserwacji i pomiaru, albo jest traktowana jako przestrzeń relacji, do której dociera się dzięki odśrodkowym narracjom.

Tekst tworzą dwa wiodące wątki. W pierwszym tytułowy przełom, wraz z towarzyszącymi mu przejściami (np. w sposobie ujmowania rodziny) oraz przesunięciami (np. w sferze aksjonormatywnej), został osadzony w kontekście przemian współczesnego świata jako źródła różnego podejścia w badaniach nad rodziną. Drugi wątek to próba ukazania specyfiki tytułowego przełomu poprzez charakterystykę obecnych tendencji badawczych. Z jednej strony zatem przedstawiono to, co wiemy o rodzinie i badaniach nad nią, a także to, czego nie zauważamy, a co warto poznać. Celem artykułu nie jest więc szczegółowa analiza stanu badań nad rodziną w Polsce, bo to ze względu na interdyscyplinarność problematyki rodziny byłoby zadaniem znacznie przekraczającym rozmiary publikacji, ale próba całościowego oglądu problematyki zmian zachodzących w ujmowaniu współczesnej rodziny poprzez filtr różnych podejść badawczych.

Wielość podejść i dyskursów rodziny

Analizując jakąkolwiek problematykę dotyczącą rodziny można zauważyć, iż podejście do badań rodziny jest znacznie zróżnicowane ze względu na rodzaj dyscypliny wiedzy i obszar podjętej problematyki. Rodzina bowiem znajduje się w centrum zainteresowania badaczy reprezentujących różne dyscypliny. I tak w pedagogice dokonuje się analizy istoty i funkcjonowania rodziny przede wszystkim w kontekście aspektów wychowawczych, ale także opiekuńczych, kulturowych, socjalnych, moralnych i obyczajowych. Przykładem mogą być publikacje S. Kawuli (2006), S. Kawuli, J. Brągiel i A. Janke (2001), B. Kromolickiej (1998) dotyczące rodzin zrekonstruowanych, K. Marzec-Holki (1999) na temat przemocy seksualnej wobec dzieci, E. Marynowicz-Hetki (1985) o rodzinach niepełnych, J. Nikitorowicza (1997) o rodzinach wobec wyzwań edukacji międzykulturowej, czy problemu nieprzystosowania społecznego (Cudak 1998), o konfliktach pomiędzy rodzicami a dziećmi (Olubiński 2001), dzieciństwie i kapitale społecznym rodziny (Smolińska-Theiss 2014), rodzicielstwie i wiedzy o wychowaniu (Skowrońska-Zbierchowska 2010; Opoz-

da 2012), rodzinach doświadczających niepełnosprawności dziecka (Żyta 2011) czy rodzinnej codzienności (Nowak-Dziemianowicz 2002) i partnerstwie w rodzinie (Ostrouch-Kamińska 2011).

W podobnym ujęciu, w którym przeważają analizy tego co dzieje się wewnątrz rodziny, co ukryte, co jest podstawą jej funkcjonowania, lokowane są rekonstrukcje i eksploracje filozoficzno-aksjologicznych kontekstów życia rodzinnego, widoczne w publikacjach np. E. Majewskiej (2009), J. Mariańskiego (1995), L. Kocika (2006). Z kolei problemy jakości życia i relacji interpersonalnych, komunikacji, więzi, interakcji, patologii, czynników osobowościowych i emocjonalnych czy uwarunkowań psychologicznych funkcjonowania rodzin najczęściej podejmowane są na gruncie psychologii oraz w badaniach lokowanych w kontekście psychospołecznym (Rostowski 1987; Rostowska 2008, 2009; Plopa 2004; Ziemska 1973; Dakowicz 2014).

W szerszych kontekstach – historyczno-rozwojowym oraz kulturowym – analizuje się przede wszystkim zmiany w modelach, typach i wzorach życia rodzinnego, a także przemiany w obszarze ról i zachowań rodzinnych (Majkowski 1997; Adamski 2002; Slany 2002; Kwak 2005; Doniec 2001; Mikołajczyk-Lerman 2006; Jabłoński, Ostasz 2001; Szlendak 2002; Flandrin 1998; Kocik 2002; Żarnowska, Szwarc 2004). Można też problematykę funkcjonowania rodziny analizować w odniesieniu do polityki, w tym prorodzinnej, struktury społecznej i demografii, jak to czynią badacze np. ze Szkoły Głównej Handlowej i Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych (Kotowska 1999; Balcerzak-Paradowska 2004), a także w kontekście ekonomii i rynku pracy (Becker 1990; Borowska 2011; Sadowska-Snarska 2007).

Tę wielość podejść do badań rodziny uzupełnia i jeszcze bardziej różnicuje rodzaj dyskursu rodziny (i w konsekwencji ujęcia rodziny). Współcześnie w literaturze można bowiem wyodrębnić dwa dominujące, odmienne dyskursy społeczne, różniące się sposobem interpretacji przemian współczesnego świata i ujęcia rodziny – można je określić mianem dyskursów kryzysu rodziny i jej transformacji (Slany 2002; Biernat 2008; Majewska 2009; Szlendak 2010). W dyskursie tzw. kryzysu rodziny analizuje się ją w kontekście jej rozpadu, kryzysu czy upadku, ale, co warto podkreślić, w ujęciu instytucji społecznej (Bauman 2007; Popenoe 1993; Coontz 2000). W dyskursie „transformacji rodziny” rodzina ujmowana jest w kategorii dynamicznych, zmiennych relacji międzyludzkich. W takim ujęciu podkreślana jest indywidualna, niepowtarzalna strona życia rodzinnego i poszczególnych jej członków (Slany 2002; Giddens 2006; Beck 2004).

Teorie i podejścia do badania rodziny a zmiany współczesnego świata

We wspomniane dwa dominujące dyskursy rodziny wpisują się dwa różne podejścia do badania problematyki rodzinnej. Celem pierwszego z nich jest analiza funkcjonowania rodziny jako instytucji, koncentrująca się na cechach właściwych rodzinie, na jej funkcjach, dynamice przeobrażeń i istotnych związkach z innymi instytucjami lub grupami społecznymi oraz związkach wyjaśniających ważne zjawiska życia rodzinnego, gdzie źródłem danych są głównie: ewidencja ludności, spisy ludności, sondaże, obserwacje, metody psychometryczne. W drugim podejściu dynamicznie rozwijają się badania skierowane na rozumiejący i refleksyjny wgląd w „intersubiektywne doświadczenie, jakie towarzyszy człowiekowi w jego życiu rodzinnym”, co pokazuje M. Nowak-Dziemianowicz rozwijająca praktyczno-moralny dyskurs rodziny (2002, s. 46). Podkreśla się w nim wagę procesów rozumienia rodziny, a celem badań jest odkrywanie wewnętrznych procesów zachodzących w rodzinie, ujmowanych „z punktu widzenia jednostek w nie uwikłanych” (Slany 2002, s. 14). W takim ujęciu rodzina uzależniona jest od kontekstów społecznych i nadawanych znaczeń, od tego, kto ją definiuje, w jaki sposób, jak przebiega ten proces i w jakim czasie. Źródłem danych są głównie narracje.

Wspomniane podejścia do badania rodziny wpisują się w szersze zmiany dokonujące się obecnie w naukach społecznych, w których, zdaniem R. Paulstoña, można mówić o wyłaniającej się heterogeniczności, czyli okresie, który Z. Kwieciński opisuje jako czas „dyskutujących ze sobą i przeplatających się, ale komplementarnych wobec siebie różnych teorii i szkół naukowych” (Kwieciński 2000, s. 48). W tym okresie w teoriach i badaniach rodziny wyłaniają się trendy, które P. Boss, W. J. Doherty, R. LaRossa, W.R. Schumm i S.K. Steinmetz (1993) oraz D. Klein i J. White (1996) opisują jako dominujące. Wśród nich wspomniani autorzy wymieniają większą interdyscyplinarność, różnorodność teoretyczną i metodologiczną, wzrost liczby teorii krótkiego i średniego zasięgu, zwrot od filozofii pozytywistycznej ku filozofiom interpretatywnym i krytycznym, rozwój teorii i perspektyw feministycznych oraz mniejszości etnicznych, większe zainteresowanie etyką, wartościami i religią, a także językiem i znaczeniem. Nie bez znaczenia jest również lepsze rozpoznanie ograniczeń konceptualnych teorii rodzin i wiedzy empirycznej, załamanie dychotomii sfery prywatnej i publicznej życia rodziny oraz rozdziału między nauką społeczną a interwencjami, a także duże przemiany form rodziny.

W trendach tych uwidaczniają się ramy przełomu w badaniach nad rodziną, które wynikają z przemian współczesnego świata. Zmiany te można scharakteryzować na trzech płaszczyznach. Pierwsza z nich to przemiany w skali makro, na płaszczyźnie technologiczno-informacyjnej, ekonomicznej, kulturowej oraz społecznej (Slany 2002; Bauman 2007; Beck, Beck-Gernsheim 2002). Druga płaszczyzna to zmiany na poziomie modeli rodzinnych, wśród których należy wymienić nowe formy życia małżeńsko-rodzinnego, np. LAT, DINKS, monoparentalność, komuny rodzinne (Kawula 2003, 2006), czy nowe typy rodzin, np. rodzina partnerska (Ostrouch-Kamińska 2011), którą Z. Tyska (2002) utożsamia z trzecim stadium przemian rodziny (obok rodziny patriarchalnej i współczesnej), powiązanego z postindustrialną formą społeczeństwa.

Ostatnia płaszczyzna to zmiany na poziomie mikrospołecznym, w obrębie rodziny. Mają one związek z upowszechnieniem stylów życia funkcjonujących w krajach Zachodu wraz z ideami podmiotowości dziecka (Izdebska 2000) i demokratyzacji życia rodzinnego (Giddens 1999). A. Giddens (2006) pisze wręcz o globalnej rewolucji stylu życia z epicentrum w obszarze prywatności i intymności. Zmieniają się także motywy zawierania rodziny i jej trwania – widoczne jest przejście od nakazów normatywnych do indywidualnych decyzji partnerów, opartych na wzajemnej atrakcyjności i bliskości emocjonalnej (Giddens 2006; Beck 2004), oraz od ról rodzinnych, które były efektem przypisania, do ról będących efektem osiągnięcia i negocjacji (Szlendak 2010; Mikołajczyk-Lerman 2006). Nie bez znaczenia dla kształtu tych ról i rodzinnych relacji są również nowe wymiary dylematów związanych z rozpadem wcześniej istniejących układów odniesienia i modeli ról, a także tradycyjnych wyznaczników pomocnych w konstruowaniu jednostkowej biografii (Beck 2004; Bauman 2007).

Przejścia i przesunięcia w ujęciu oraz znaczeniu rodziny

Wymienione czynniki i przemiany współczesnego świata różnicują ujęcie rodziny jako przedmiotu badań, a w konsekwencji i sposoby eksploracji. W ujęciach rodziny wyraźnie zarysowuje się przejście:

- od akcentowania jej jako monolitycznej i niezmiennej instytucji społecznej do rodziny jako relacji wewnątrzrodzinnych i ich jakości;
- od rodziny jako jednorodnego i stabilnego fenomenu, statycznego obiektu, bytu (rodzina jest, istnieje) do rodziny jako procesu (rodzina staje się, zdarza się), w tym nieustannego uzgadniania jego kształtu przez tworzące go podmioty (Giza-Poleszczuk 2005), a także jako konstruktu

społecznego, „wynalezione” lub „konstruowanego przez uczestników” (Biernat 2008), co w swoich analizach pokazują J.F. Gubrium i J.A. Holstein (1990),

- od rodziny jako biernego odbiorcy zmian, przedmiotu oddziaływań w sferze socjo-kulturowej, ekonomicznej, politycznej i aksjologicznej do rodziny jako ich kreatora, jako ośrodka „głębokiej zmiany społecznej” (Giddens 1998, s. 149), jako podmiotu zmian, co pokazuje w swojej koncepcji rodziny A. Giza-Poleszczuk (2005).

Wspomniane przejścia można zauważyć również w znaczeniu i funkcjach rodziny. Coraz częściej podkreśla się znaczenie rodziny dla jednostki jako źródła inspiracji do rozwoju i samorealizacji jej członków (Kwak 2005; Rostowska 2008), a nie przede wszystkim jej znaczenie dla społeczeństwa jako „podstawowej komórki społecznej”. Również częściej rodzina staje się projektem do zrealizowania w równoległym i równoważnym do innych światów życia, które związane są z pracą, nauką, pasjami, rówieśnikami itp. (Giza-Poleszczuk 2005), co jest efektem przejścia od rodziny jako czegoś permanentnego, danego raz na zawsze i niezmiennego do rodziny jako zadania do wykonania, zmiennego, bardzo ważnego, ale współistniejącego z innymi ważnymi obszarami życia, których rola w socjalizacji, rozwoju i funkcjonowaniu człowieka jest coraz częściej podkreślana.

Wszystkie dotychczas zarysowane zmiany znajdują odzwierciedlenie w podejściach badawczych wykorzystywanych w badaniach rodziny, które tworzą w nich swoisty przełom. Warto podkreślić, że na ten przełom wpłynęły również zmiany dokonujące się w naukach społecznych.

Konteksty przełomu w badaniach nad rodziną

Przełom w badaniach nad rodziną w oczywisty sposób ma związek z przełomem antypozytywistycznym w naukach społecznych i humanistycznych (Podemski 2009), dotyczącym epistemologicznej i aksjologicznej krytyki tradycyjnych badań, i zwrotem, co podkreślają E.G. Guba i Y.S. Lincoln (2009), w kierunku bardziej interpretacyjnych, postmodernistycznych i krytycznych praktyk oraz teoretyzowania. Ma również związek z symbolicznym ogłoszeniem przez J.F. Lyotarda (1997) kryzysu „metanarracji”, co, jak pisze T. Hejnicka-Bezwińska, było związane z budowaniem przekonania, że „wiedza, na podstawie której ludzie będą zmieniali świat, musi być wytworem społecznego dyskursu o sprawie” (Hejnicka-Bezwińska 2006, s. 89), a także z teoretycznym zwrotem, który charakteryzowało przejście od poszukiwania prostoty i ujednoczenia koncepcji do korygującego ów punkt widzenia nacisku na ich

złożoność i różnorodność (Bradley 2008, s. 219). Wreszcie nie bez znaczenia dla kontekstu przełomu w badaniach familiologicznych był również „narracyjny zwrot w nauce” i rozwój całego ruchu narratywistycznego (Mitchell 1981), odwołujący się do metafory człowieka jako „istoty opowiadającej historię”. Nauki humanistyczne, ale także społeczne, zaczęły od tej pory eksponować „narracyjny charakter przekazu kulturowego i narracyjny charakter ludzkiego doświadczenia” (Straś-Romanowska i in. 2010).

Ów przełom w badaniach rodziny charakteryzuje wyraźna inkluzja płaszczyzny aksjologicznej – D. Klein i J. White (1996) podkreślają, że nauka może nie tylko dawać wiedzę o kwestiach społecznych, ale może również zawierać wartościowanie. Pojawia się tu postulat, o którym piszą we wstępie do drugiej części książki *Metody badań jakościowych* (2009) N. Denzin i Y. Lincoln, dołączenia do triady ontologia – epistemologia – metodologia pytań o charakterze aksjologicznym.

Coraz częściej przełom ten widoczny jest również w pedagogicznych badaniach nad rodziną, w których eksplorowane są doświadczenia specyficzne dla życia rodzinnego z wykorzystaniem różnych jakościowych podejść badawczych. To, co je wyraźnie odróżnia od wcześniejszych badań rodziny, to próba wglądu w codzienne doświadczenia członków rodzin, dotarcia do sensów i znaczeń nadawanych rodzinnym relacjom i rzeczywistości oraz chęć poznania i rozumienia motywów i sposobów działania w określonych sytuacjach życia rodzinnego aktorów społecznych je konstruujących.

Refleksje końcowe

W podsumowaniu warto rozważyć konsekwencje zmian we współczesnych obrazach rodziny oraz przełomu w badaniach nad rodziną i spróbować odpowiedzieć na pytania dotyczące tego, co wiemy o rodzinie, czego nie wiemy, czego nie zauważamy, czego nie możemy dostrzec i co powinniśmy poznać.

Przede wszystkim jeśli chodzi o obszar badań, to niewątpliwie powiększył się on o rodzinne światy do tej pory nieeksplorowane, a związane z intymnymi relacjami wewnątrzrodzinnymi, np. matek z córkami, dziadków z wnukami, małżonków. Jak podaje Z. Dąbrowska (2002), dokonująca analizy badań z zakresu familiologii i gamologii prowadzonych w Polsce, takich badań jak opisane powyżej wcześniej właściwie nie było. Coraz częściej podejmowane są też zagadnienia, które dotyczą poszczególnych ludzi, jednostkowych przypadków, a także zjawisk złożonych treściowo i znaczeniowo (Strauss, Corbin 1990), takich jak doświadczenie rodzicielstwa, bezdzietności, osamotnienia, rozvodu i rozstania, niepełnosprawności czy przemocy w rodzinie, i te

zagadnienia powinny być i będą w moim odczuciu szerzej eksplorowane w pedagogice.

Klein i White (1996) przypominają, że wczesne teoretyzowanie na temat rodziny powodowane było reakcją na dostrzegane kwestie społeczne dotyczące tej grupy społecznej, takie jak rozwód czy przemoc. Teraz badacze nie tylko chcą studiować problemy dotyczące rodziny, ale również je rozwiązywać. Wiedzą wynikającą z doświadczenia określonych zjawisk praktycy mogą się wspierać w działaniach związanych z rozwiązywaniem problemów społecznych, w interwencjach terapeutycznych i edukacyjnych. W ten sposób działalność badawcza będzie przyczyniała się do zmiany świata i budowy demokratycznego społeczeństwa (Podemski 2009), co jest zgodne ze współczesnym sposobem ujmowania celu badań jakościowych. Guba i Lincoln (2009) za znaczącą zmianę, która zaszła ostatnio w modelach konstruktywistycznym i fenomenologicznym uważają właśnie wyjście poza interpretację i rozumienie w kierunku zaangażowania w działanie społeczne.

Można dziś więc mówić o przesunięciu w sposobach pełnienia ról i konstruowania relacji rodzinnych, o przejściu od statycznego do dynamicznego ujęcia rodziny jako procesu nieustającej zmiany oraz o przełomie w badaniach nad rodziną, które te zmiany ujawniają.

Literatura

- Adamski F., (2002), *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Balcerzak-Paradowska B., (2004), *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa.
- Bauman Z., (2007), *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Beck U., (2004), *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Beck U., Beck-Gernsheim E., (2002), *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, SAGE, London.
- Becker G.S., (1990), *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Biernat T., (2008), *Transformacja czy kryzys rodziny?*, [w:] *Miłość, wierność i uczciwość na rozstajach współczesności. Kształty rodziny współczesnej*, Muszyński W., Sikora E. (red.), Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Borkowska S. (red.), (2011), *Ile pracy, ile życia poza nią?*, [w:] *Programy praca-życie. Z teorii i praktyki*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa.
- Boss P., Doherty W.J., LaRossa R., Schumm W.R., Steinmetz S.K. (red.), (1993), *Sourcebook of Family Theories and Methods. A Contextual Approach*, Plenum Press, New York.
- Bradley H., (2008), *Płec*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- Coontz S., (2000), *Historical perspectives on family diversity*, [w:] *Handbook of family diversity*, D.H. Demo, K.R. Allen, M.A. Fine (red.), Oxford University Press, New York–Oxford.

- Cudak H., (1998), *Funkcjonowanie rodziny a nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Kielce.
- Dakowicz A., (2014), *Powodzenie małżeństwa. Uwarunkowania psychologiczne w perspektywie transgresyjnego modelu Józefa Kozielskiego*, Trans Humana, Białystok.
- Dąbrowska Z., (2002), *Przegląd polskich badań familologicznych z lat dziewięćdziesiątych, część I–III*, „Małżeństwo i Rodzina”, nr 1–3.
- Denzin N., Lincoln Y., (2009), *Rywalizujące paradygmaty i perspektywy*, [w:] *Metody badań jakościowych*, t. 2, Denzin N.K., Lincoln Y.S. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa.
- Doniec R., (2001), *Rodzina wielkiego miasta. Przemiany społeczno-moralne w świadomości trzech pokoleń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Flandrin J.L., (1998), *Historia rodziny*, Oficyna Wydawnicza VOLUMEN, Warszawa.
- Giddens A., (1998), *Socjologia. Zwiąże, lecz krytyczne wprowadzenie*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań.
- Giddens A., (1999), *Trzecia droga. Odnowa Socjaldemokracji*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Giddens A., (2006), *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Giza-Poleszczuk A., (2005), *Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Guba E.G., Lincoln Y.S., (2009), *Kontrowersje wokół paradygmatów, sprzeczności i wylaniające się zbieżności*, [w:] *Metody badań jakościowych*, t. 1, Denzin N.K., Lincoln Y.S. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa.
- Gubrium J.F., Holstein J.A., (1990), *What Is Family?*, Mayfield Publishing Company, Mountain View.
- Hejnicka-Bezwińska T., (2006), *Konsekwencje badawcze wynikające z uznania dyskursów edukacyjnych przedmiotem pedagogiki*, [w:] *Metodologia pedagogiki zorientowanej humanistycznie*, Kubinowski D., Nowak M. (red.), Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Izdebska J., (2000), *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok.
- Jabłoński D., Ostasz L., (2001), *Zarys wiedzy o rodzinie, małżeństwie, kohabitacji i konkubincie. Perspektywa antropologii kulturowej i ogólnej*, Adiaphora, Olsztyn.
- Kawula S., (2003), *Mozaikowość rodziny. Szkic do portretu współczesnych form rodzinno-mażeńskich*, Adiaphora, Olsztyn.
- Kawula S., (2006), *Kształt rodziny współczesnej. Szkice familologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A., (2001), *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Klein D., White J., (1996), *Family Theories. An Introduction*, SAGE Publications, Thousand Oaks, London–New Delhi.
- Kocik L., (2002), *Wzory małżeństwa i rodziny: od tradycyjnej jednorodności do współczesnych skrajności*, Krakowska Szkoła Wyższa im. A. Frycza-Modrzewskiego, Kraków.
- Kocik L., (2006), *Rodzina w obliczu wartości i wzorów życia ponowoczesnego świata*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków.
- Kotowska I.E. (red.), (1999), *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Kromolicka B., (1998), *Rodziny zrekonstruowane*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.

- Kwak A., (2005), *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Kwieciński Z., (2000), *Mimikra czy sternik? Dramat pedagogiki w sytuacji przesilenia formacyjnego*, [w:] *Tropy – Ślady – Próby. Studia i szkice z pedagogii pogranicza*, Wydawnictwo EDYTOR, Poznań–Olsztyn.
- Liotard J.F., (1997), *Kondycja ponowoczesna. Raport o stanie wiedzy*, Fundacja Aletheia, Warszawa.
- Majewska E., (2009), *Feminizm jako filozofia społeczna. Szkice z teorii rodziny*, Difin SA, Warszawa.
- Majkowski W., (1997), *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Księży Sercanów, Kraków.
- Mariański J., (1995), *Młodość między tradycją a ponowoczesnością*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin.
- Marynowicz-Hetka E., (1985), *Praca socjalno-wychowawcza z rodziną niepełną*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa.
- Marzec-Holka K., (1999), *Przemoc seksualna wobec dziecka. Studium pedagogiczno-kryminologiczne*, Wydawnictwo WSP, Bydgoszcz.
- Mikołajczyk-Lerman G., (2006), *Mężowie i żony. Realizacja ról małżeńskich w rodzinach wielkomiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Mitchell W.J.T., (1981), *On narrative*, University of Chicago Press, Chicago.
- Nikitorowicz J., (1997), *Rodzina wobec wyzwań edukacji międzykulturowej*, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok.
- Nowak-Dziemianowicz M., (2002), *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Olubiński A., (2001), *Konflikty rodzice–dzieci. Dramat czy szansa?*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Opozda D., (2012), *Struktura jednostkowej wiedzy o wychowaniu. Studium pedagogiczne wiedzy rodziców i jej korelatów*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Ostrouch-Kamińska J., (2011), *Rodzina partnerska jako relacja współzależnych podmiotów. Studium socjopedagogiczne narracji rodziców przeciążonych rolami*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Plopa M., (2004), *Psychologia rodziny: teoria i badania*, Wydawnictwo Elbląskiej Uczelni Humanistyczno-Ekonomicznej, Elbląg.
- Podemski K., (2009), *Przedmowa do polskiego wydania*, [w:] *Metody badań jakościowych*, t. 1, Denzin N.K., Lincoln Y.S. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa.
- Popenoe D., (1993), *American Family Decline, 1960–1990: A Review and Appraisal*, „Journal of Marriage and the Family”, Vol. 55, nr 3.
- Rostowska T., (2008), *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Rostowska T. (red.), (2009), *Aktywność zawodowa małżonków a jakość ich życia*, [w:] *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, Difin SA, Warszawa.
- Rostowski J., (1987), *Zarys psychologii małżeństwa. Psychologiczne uwarunkowania dobrego związku małżeńskiego*, PWN, Warszawa.
- Sadowska-Snarska C. (red.), (2007), *System instytucjonalnej opieki nad dzieckiem w aspekcie godzenia życia zawodowego z rodzinnym*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok.
- Skowrońska-Zbierchowska A., (2010), *Doświadczenia małoletnich rodziców. Aspekty socjopedagogiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

- Slany K., (2002), *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Zakład Wydawniczy „NOMOS”, Kraków.
- Smolińska-Theiss B., (2014), *Dzieciństwo jako status społeczny: edukacyjne przywileje dzieci klasy średniej*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa.
- Straś-Romanowska M., Bartosz B., Żurko M. (red.), (2010), *Psychologia małych i wielkich narracji*, Wydawnictwo ENETELA, Warszawa.
- Strauss A., Corbin J., (1990), *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory Procedures and Techniques*, SAGE, Newbury Park, CA.
- Szlendak T., (2002), *Architektonika romansu. O społecznej naturze miłości romantycznej*, Wydawnictwo Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Szlendak T., (2010), *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Tyszka Z., (2002), *Rodzina we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Ziemska M., (1973), *Rodzina a osobowość*, PWN, Warszawa.
- Żarnowska A., Szwarc A. (red.), (2004), *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Żyta A., (2011), *Życie z zespołem Downa. Narracje biograficzne rodziców, rodzeństwa i dorosłych osób z zespołem Downa*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.